

Vitryggarna vid Nedre Dalälven

- historisk utveckling och framtidsutsikter.

”Den 24 mars 1968. Tillsammans med några kamrater har jag för första gången övernattat i kajan Alderbäcksrör i Tinäsområdet och vi är efter en skidtur över Altberget på väg längs en gammal timmerväg som söker sig ned mot Alderbäcken. Till en början går färden genom äldre barrskog, men så småningom kommer vi ut på en liten tallmosse med inslag av döda björkar. Några diskreta knackningar får oss att skärpa våra sinnen. Lågt nere på en död tallstam sitter en tretåig hackspett, en hanne med guldgul hjässa. Fågeln fläker bark så att flagorna yr. Efter en stund gör han en paus och börjar putsa sig. Märkligt nog knackar det fortfarande. Vi ser oss omkring. Från toppen av en avbruten björk singlar vita spånor mot marken. Så hoppar en ny hackspett fram och visar sig i profil. Fågeln är stor och kraftigt byggd, svart- och vitbrokig med randiga vingar - en vitryggig hackspett, hona! För första gången står jag öga mot öga med den legendariska urskogsrelikten. Vi kan följa de båda spettarna i närmare en halvtimme, vid flera tillfällen i samma kikarfält.”

En solig vintervy över Sissuddarna i Färnebofjärden, en av Sveriges 29 nationalparker och som inrättades 1998.

FOTO: ALF LINDERHEIM

Hane vitryggig hackspett, *Dendrocopos leucotus*. Denna brokspett har en relativt stor utbredning i Gamla världen och finns i ett bälte av tempererad skog österut ända till Stilla havet.

FOTO: ALF LINDERHEIM

Berättelsen är tagen från min dagbok och skrevs för över 40 år sedan. Det här första mötet med vitryggen blev inledningen till ett mångårigt studium av denna fascinerande fågel under vilket jag bl.a. hittade inte färre än 95 bon av arten. Vi som i det tidiga 1970-talet började arbeta för skyddet av den värdefulla naturen vid nedre Dalälven fann snart att just vitryggen var en utmärkt indikator på en i övrigt rik natur. Där vitryggen fanns visade det sig också alltid finnas en lång rad andra hotade arter, såväl inom faunan som floran. Det är detta förhållande som gjort arten, och då i synnerhet dess population vid nedre Dalälven, till något av en galjonsfigur i den svenska debatten om skogsbruk och naturvård.

Vitryggens biotopkrav

Vitryggen är för sin existens beroende av stora arealer skog med rik förekomst av döda och döende lövträd i vilka den framför allt söker larver till vedlevande skalbaggar och andra insekter. I vårt ursprungliga naturlandskap förnygrades stora delar av skogen genom bränder. Den döda lövveden

på brännorna och den första lövdominerade skogsgenerationen som sedan växte upp på många av dem var med all sannolikhet vitryggens ursprungliga huvudsakliga miljö. Man kan utgå från att den då var en väl spridd och traktvis talrik fågel. I modern tid minskade den starkt i takt med brännornas försvinnande, men höll sig här och var kvar i vissa marginella miljöer, framför allt gamla lövskogar på före detta betes- eller slättermarker.

En annan miljö som har passat vitryggen väl är översvämningspåverkade strandskogar, s k. svämskogar. I vårt land finns sådana skogar i större omfattning framför allt vid nedre Dalälven. Dalälvens nedre lopp, nedströms Avesta, är en geologiskt mycket ung älvsträcka – bara 8–10.000 år gammal. Älven har därför inte hunnit gräva sig någon egentlig fåra utan breder ut sig i stora, öriska fjärdar, skiljda åt av korta, ofta månggrenade forssträckor. I det synnerligen platta landskapet får de regelbundna översvämningsarna, framför allt under vårflodderna, stor ytmässig utbredning och de har,

Aspsvämskog. Aspen är ett förhållandevis mjukt träslag som därför är populärt bland hackspettarna att hacka ut sina bohål i.

FOTO: ALF LINDERHEIM

upprepade i årtusenden, starkt kommit att sätta sin prägel på älvens närområde. En biotop som därvid skapats och underhållits är just svämskog. Eftersom barrträden är mer känsliga för översvämningar karakteriseras svämskogen av lövträd, framför allt asp. Marken där en del av svämskogen nu växer har under en lång tidsperiod varit betes- eller slättermark, men håller nu på att återgå till sitt sannolikt ursprungliga stadium.

Inventering och naturskyddsarbete hand i hand

Fram t o m 1960-talet var uppgifterna om vitryggens förekomst mycket knapphändiga, både vid nedre Dalälven och i landet i övrigt. Få ornitologer rörde sig i skogarna och ännu färre rapporterade om fynd däriifrån. Några undantag, vad gäller vitrygg i Dalälvsmarkerna, är P-O Swanbergs bofynd från ett tillfälligt besök på Granön vid Gysinge 1939, redovisat i *Våra fåglar i Norden* 1959, samt KarlErik Fridzéns rapport i *Vår Fågelvärld* 1960 om en häckning på Ängsön i Tinäsområdet.

Under 1960-talet upptäcktes Tinäsområdet successivt av en bredare skara

fågelskådare, inte minst som ett säkert tillhåll för vitryggig hackspett. I början av 1970-talet började jag och ett antal andra ornitologer söka efter vitrygg även på andra håll längs nedre Dalälven. Samtidigt började vi genom Naturskyddsföreningen agera för att de värdefullaste områdena vid älven skulle skyddas. Föreningen föreslog 1973 Tinäsområdet som naturreservat och 1975 hela området kring Färnebofjärden som nationalpark. Senare har ytterligare områden föreslagits skyddade. Vårt ideella agerande satte successivt fart på naturvårdsmyndigheterna och som en grund för fortsatt handlande genomförde Naturvårdsverket och de fyra berörda länsstyrelserna åren 1975–76 en mycket omfattande dokumentation av naturvärdena vid älven. Vegetationen kartlades av särskilt anställd personal, men inventeringarna av fåglarna, insekterna och de geologiska naturvärdena lejde man ut. Fågelinventeringen genomfördes halvideellt (mot en liten bilersättning) av ett 50-tal personer under fler än 2 500 timmar i fält!

Inventeringen av fåglarna var i princip geografiskt och artmässigt heltäckande, men hade en tonvikt på särskilt värdefulla miljöer och arter. Lövrika bestånd letades fram med hjälp av bl.a. flygningar över älvsträckan. Inventeringarna visade att det år 1976 enbart kring Färnebofjärden häckade 10-12 par vitryggig hackspett. I Båtforsområdet vid Untra uppskattades samtidigt stammen till ca fem par. Totalt längs nedre Dalälven från Avesta till Älvkarleby hittades 14 säkra häckningar och sju stationära par i lämplig biotop samt gjordes enstaka observationer av par eller ensamma fåglar på åtta platser. Det totala antalet häckande par uppskattades till mellan 20 och 30, siffror som så här i efterskott snarast kan betraktas som i underkant. När vi senare har tagit bandspelare till hjälp har det nämligen visat sig att vi hittat fåglar som vi annars med all sannolikhet skulle ha missat. Utan tvekan var populationen vid nedre Dalälven den tätaste i landet i mitten av 1970-talet.

Sedan 1976 har markerna kring Färnebofjärden inventerats årligen med avseende

på vitrygg. Vid övriga delar av nedre Dalälven återupptogs dock inventeringarna först 1985 i samband med att det några år tidigare bildade *Projekt Vitryggig hackspett* intensifierade sitt arbete. Användning av bandspelare (s.k. superspettar) och ringmärkning av både unga och gamla fåglar blev då viktiga hjälpmedel i inventeringen. En särskilt stor roll i detta arbete kom att spelas av Seppo Haavisto, välkänd ornitolog från Vallentuna.

Vitryggarnas och inventeringarnas årscykel.

Vitryggarna är ofta mycket tidiga i sina revir och redan i mitten av februari kan de också trumma för fullt, många gånger i mer eller mindre ensamt majestät eftersom övriga spettar kommer igång lite (större hackspett, spillkråka) eller mycket (tretåig och mindre hackspett) senare på vårvintern. Vitryggens mest intensiva trumningsperiod ligger dock i månadsskiftet mars-april. De första inventeringspassen, som går ut på att lokalisera par och ensamma fåglar har vi brukat lägga mellan slutet av februari och början av april. De har då omfattat alla lokaler där vitryggar överhuvudtaget setts och ytterligare några till. På de bästa lokalerna har vi alltid gjort

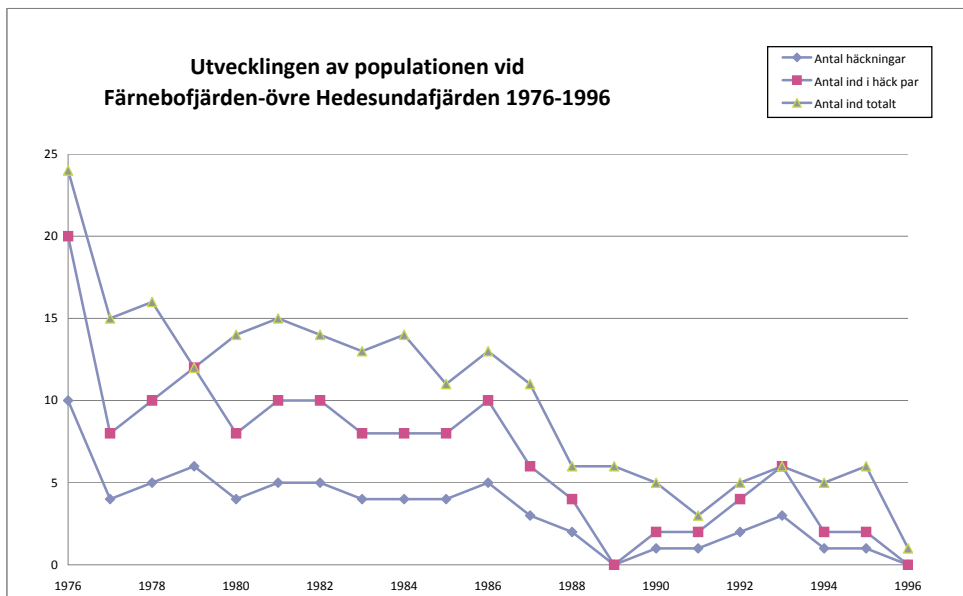
flera besök, vare sig vi finner fåglar eller ej vid de första tillfällena.

På den tiden då man fortfarande hittade par av vitryggar i mars-april brukade vi i slutet av maj ha en längre och mycket intensiv inventeringsperiod med boletning och uppföljning av häckningar. Sedan ungarna lämnat boet brukar man inte se så mycket av vitryggarna. Föräldrarna delar ofta på kullen och drar iväg åt olika håll. Dessutom är ljud-ytringarna nu mycket diskreta och fåglarna svåra att upptäcka i försommarens tätande lövverk.

På hösten rör uppenbarligen många fåglar på sig – därom vittnar en hel del fynd söder om artens häckningsområden. Från de avsevärt tätare populationerna i öster (t ex ryska Karelen och Ryssland) sker det ibland mer eller mindre omfattande invasionsrörelser som med ojämna mellanrum hamnar i Finland. Hösten 1994 nådde också ett antal fåglar Sverige, bl a Uppland och Umeåtrakten och en annan invasion inträffade hösten 2009 då en stor inflygning till Finland spillde över på de norra delarna av Sverige.

I de verkligt fina reviren kan en del fåglar, oftast hanen, men ibland honan eller

Diagram 1. Utvecklingen av populationen vid Färnebofjärden – övre Hedesundafjärden 1976–1996.

båda fåglarna stanna hela vintern. Sedan mitten av 1980-talet har vi satt ut ett stort antal talgkorgar på lämpliga platser för att uppmuntra sådant beteende eftersom vi tror att fåglarna har en större chans att klara vintern i de goda häckningsreviren än genom en osäker ambulerande tillvaro i vardagslandskapet med brist på näringsträd och övernattningshål samt med stora risker för predation.

Utvecklingen av populationen vid Färnebofjärden – övre Hedesundafjärden 1976–1996.

Hur antalet konstaterade häckningar respektive antalet observerade individer av vitrygg har utvecklats vid Färnebofjärden – övre Hedesundafjärden, det område som år 1976 hyste ungefär hälften av nedre Dalälvens häckningar, framgår av ovanstående diagram 1. Båda kurvorna visar en relativt stadig nedgång fram till 1996 års katastrofala situation med endast en enda individ – en ensam hona – kvar. Efter år 1996 har bara enstaka individer (1-3) setts i älvområdet, om man undantar de fåglar som började sättas ut på försök fr.o.m. år 2008.

De stora nedgångarna ifråga om såväl

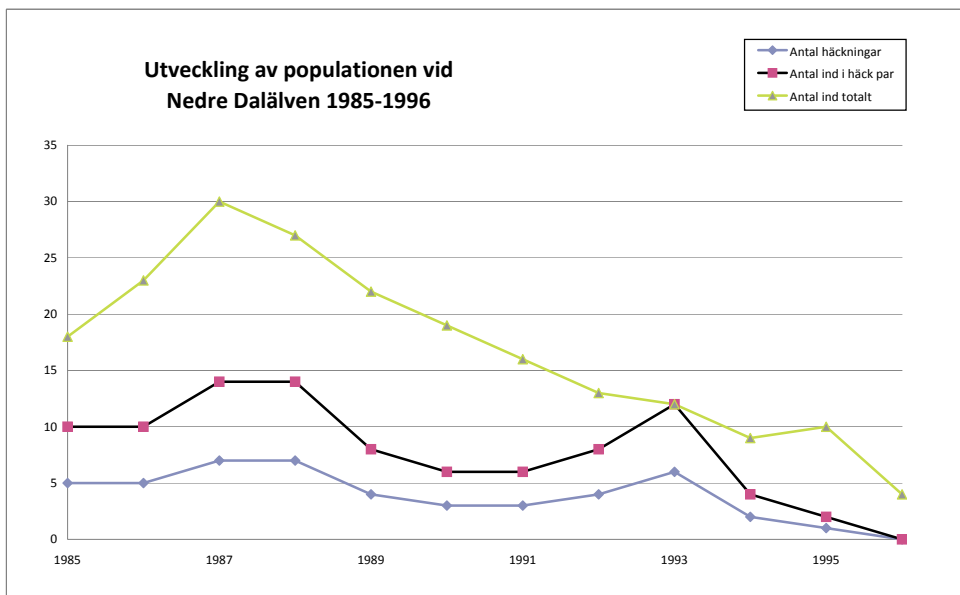
antalet häckningar som antalet individer inträffade 1976–1977, 1986–1989 samt 1993–1996, medan tillfälliga uppgångar av häckningarna skedde 1977–1979 samt 1989–1993. Dessa uppgångar motsvarades dock inte av någon uppgång i antalet individer, utan reserven av oparade fåglar – som kan rycka in och ersätta försvunna makar – minskade istället under dessa perioder.

Utvecklingen av populationen vid nedre Dalälven 1985–1996

När de mer heltäckande inventeringarna av hela nedre Dalälvsområdet påbörjades år 1985 hade populationen sedan 1976 redan kraftigt reducerats – sannolikt minst halverats. Diagram 2 nedan visar, på motsvarande sätt som för Färnebofjärden, antalet konstaterade häckningar respektive antalet observerade individer.

Ökningen 1985–1988 är något märklig eftersom populationen vid Färnebofjärden minskade så starkt just då. Ökningen beror helt på uppgångar i antalet funna par och lösa individer såväl uppströms som nedströms Färnebofjärden och kan tyda på att det skedde en invandring utifrån. En annan möjlig förklaring

Diagram2. Utvecklingen av populationen vid nedre Dalälven 1985–1996

är en mer effektiv inventering från och med år 1987. Efter 1987 gick antalet individer i stort sett kontinuerligt ned fram till 1996 års fyra ensamma honor. Antalet par började minska 1988, men ökade tillfälligt från tre 1991 till sex 1993. Av denna uppgång stod Färnebofjärden för två och delarna längre nedströms för ett par.

Varför har vitryggen försvunnit?

Med utgångspunkt från våra inventeringar gjorde vi inom Projekt vitrygg i mitten av 1990-talet en uppskattning av mängden biotop vid nedre Dalälven som kunde bedömas vara lämplig att hysa arten.

Vi kom då fram till 43 lokaler om sammanlagt över 3000 hektar skog. Idag kan situationen vara betydligt sämre eftersom en del av lokalerna sannolikt försämrats och kontinuerligt försämras genom inväxning av gran, i många fall en långsiktig effekt av älvens partiella reglering som minskat de grandödande och lövgynnande stora våröversvämningarna. I Finland har man konstaterat att om det finns mer än 25 % gran i en i övrigt synbarligen lämplig lövbiotop så finns där inga vitryggar. Detta beror på att granens beskuggande egenskaper leder till en mörkare och kallare biotop som är ett sämre habitat för vedinsekter, särskilt de stora arter som vitryggen behöver. Finska naturvårdare har därför mycket målmedvetet restaurerat ett stort antal biotoper, genom att dels röja bort gran, dels skapa mer död lövved. Belöningen har visat sig i en ganska snabbt växande vitryggstam.

En annan negativ faktor är den sedan 1990-talet exploderande bäverstammen som gjort att många av de strandnära och mest solbelysta asparna fällt. En stor älgstam ser sedan till att återväxten av asp blir alltför liten på många håll.

Inte ens vid nedre Dalälven finns alltså idag tillräckligt många lämpliga häckningslokaler tillräckligt nära varandra för att långsiktigt hålla en stabil population av arten. En liten population är känslig för oförutsägbara förändringar i omgivningsfaktorerna, t ex väderlek, tillgång på föda,

predation och konkurrens om föda eller bohål från andra arter. Vidare är sårbarheten stor p.g.a. slumpvisa effekter av variation i s.k. demografiska parametrar som fekunditet (antal honungar/hona), mortalitet och könskvot. I små populationer ökar risken för fortplantning mellan närbesläktade individer samtidigt som den genetiska mångformigheten är mindre. Sådana förhållanden kan leda till inavelsdepression och genetisk drift.

Dalälvsfågeln var tidigare en del av en betydligt större population som sträckte sig ut till södra och mellersta Dalarna, Gästrikland-Hälsingland samt norra Uppland och Västmanland. Sedan arten började uppmärksammas och inventeras under 1970-talet har dock utbredningsområdet successivt krympt till att enbart omfatta de mest älvnära markerna och idag inte ens det. Lokalerna utanför älven har i många fall förstörts och därmed har nätverket av dem glesats ut. Detta har varit extra allvarligt eftersom det i det på äldre lövträd alltmer utarmade landskapet i stort sett saknas förbindelselänkar – spridningskorridorer – av den art som strandskogarna vid älven utgör. Utanför älvområdet skedde sista häckningen i Dalarna 1985 (Rankholmen), i Uppland 1982 (Andersby ängsbackar vid Dannemora) och i Västmanland 1987 (Högfors). Även i Gästrikland avslutades den sammanhängande raden av häckningar utanför älvområdet under 1980-talet – vid Tjärnäs 1984 – men ett par dök dock upp och häckade i Gävletrakten åren 1988-1990.

Förändringar i omgivningsfaktorerna som kan ha spelat en roll för dalälvspopulationens tillbakagång är t.ex. predation från mård och människor samt hårda vintar. Kalla och regniga somrar kan också ha betydelse genom att minska ungfågelöverlevnaden samt påverka födotillgången under en tid framöver.

Mården ökade under många år till följd av att födokonkurrenten räven minskade p.g.a. skabben. Undersökningar från bl.a. Uppland tyder också på att mården kan vara en svår predator på åtminstone spillkråka och skogsduva. Båda dessa arter häckar i

hål av sådan storlek att mården lätt kan ta sig in i dem. Mården kan ha bidragit till vitryggens minskning, men det känns osannolikt att det bidraget skulle vara särskilt stort. Endast ytterst få kända häckningar har avbrutits. I så fall borde dessutom vad gäller bohålsstorlek närstående arter som gröngöling och gråspett ha drabbats, vilket inte är fallet. Gröngölingen håller ställningarna någorlunda och gråspetten har starkt ökat vid älven sedan 1970-talet.

Predation från människa, d.v.s. olaga jakt, är i så fall mer troligt. Åtminstone innan Baltikum öppnades för omvärlden torde en uppstoppad vitrygg ha betingat närmare 10.000 kr i vissa samlarkretsar.

Hårda vintrar kan givetvis drabba vitryggen likaväl som andra fåglar, kanske framför allt genom att öka dödligheten hos ungfåg-larna. Det är också möjligt att en tidig hård vinter starkare kan utlösa vandringsinstinkterna även hos de gamla fåglarna. De kraftiga minskningarna 1976-1977, 1986-1988 samt 1995-1996 kan alla ha haft sin grund i hårdare vintrar (och/eller kalla somrar) under eller strax innan dessa perioder. Hösten 1995 kom dessutom den starka kylan redan i november och på våren 1996 stod de flesta reviren från föregående år tomma.

Hopp för framtiden?

För att vitryggen skall återkomma till nedre Dalälven och landet i övrigt krävs att kvarvarande lämpliga biotoper skyddas och restaureras, att nya sådana skapas samt att nya individer invandrar utifrån, mest sannolikt från öster. I avvaktan på att det sistnämnda skall ske måste populationerna av arten i en övergångsperiod förstärkas genom utsättningar av fåglar.

När det gäller biotopskyddet är en stor andel av de lämpligaste miljöerna kring älven idag skyddade, främst i Färnebofjärdens nationalpark, i ett större antal naturreservat samt i Bergviks s.k. "vitryggområden". Dessa senare är på ca 100 hektar vardera och har idag eller kan i framtiden få sådana egenskaper att de blir lämpliga för att hysa vitryggig hackspett. I ett brett bälte över Mellansverige har Bergvik

Norsk førsteelsker sviktet

En hvitrygget norsk hakkespett av det sterke kjønn skulle yte viril bistand slik at hans slekt ikke dør ut i Sverige.

Problemet er bare at enten har hjemlengselen blitt for stor, eller så har jobben blitt for krevende. Borte er i alle fall den lille nordmennen, og svenske ornitologer sørger.

Det finnes i dag bare et femtitalls hvitryggede hakkespetter igjen i Sverige, og innavlen er blitt en alvorlig trussel mot bestanden.

Nå hadde man satt sin lit til at frisk, norsk innsats skulle bedre situasjonen, men håpet om dette er fløyet ut i det blå, bokstavelig talt.

Svenskene håper i det lengste at den norske førsteelskeren dukker opp. Skulle det ikke skje, blir det sendt bud på en ny og forhåpentligvis mer villig landsmann...

Notis i den norska avisen Verldens Gang, handlar om att en norsk vitryggshanne som våren 1986 släpptes ut i Tinäset skydde en intensiv uppvakting från en lokal hona och bara drog österut från Storån rakt in i barrskogen för att aldrig mer återses...

100 vitryggområden, varav fem vid nedre Dalälven. Ytterligare marker, t.ex. de stora björkskogarna vid Nordmyrasjön utanför Tärnsjö, behöver emellertid skyddas. Ett skydd enligt miljöbalken är dock inte nog – man måste också kunna aktivt sköta de skyddade områdena, för att kompensera för uteblivna naturliga processer (t.ex. våröversvämningar), så att deras kvaliteter förbättras. Detta innebär främst att man rensar ut gran

som skuggar eller konkurrerar med lövträden och att man skapar mer död ved genom t.ex. ringbarkning av björk.

Men ett stort hot mot artens och många andra lövberoende arters framtid idag är tyvärr en falang på naturvårdsverket som av obegripliga skäl motsätter sig en sådan skötsel och detta tvärtemot de rekommendationer i det åtgärdsprogram för vittryggig hackspett som verket självt antagit år 2005! Jämför med hur man agerat i Finland!

Ett annat hinder är det fortgående hänsynslösa skogsbruket som efter en, tyvärr uppenbarligen tillfällig, uppryckning på naturvårdssidan under 1990-talet nu på alltför många håll och i alltför många avseenden är tillbaka i gamla och dåliga vanor. För det kommer aldrig att för vittryggen och andra arter att enbart räcka med reservat – vardags-skogsbruket måste också visa en mycket större hänsyn, främst m.a.p. lövträd!

I väntan på mer långsiktiga skeenden är det angeläget att söka vidmakthålla existensen av åtminstone en liten population vid älven och i Dalsland-Värmland. Sedan år 1986 har vitryggprojektet gjort ett antal olika försök med utsättning av fåglar från Lettland och Norge. Man har försökt flytta vuxna fåglar, sätta ut nyligen flygga ungar, placera vitryggungar i bon av större hackspett samt – under senare år – också att sätta ut fåglar som fötts upp i Nordens Ark i Bohuslän. Det har då varit frågan om ganska stora ungar, födda i maj och utsatta i juli. De har först hållits i voljärer på plats i ca en vecka. Sedan de släppts ut har de dagligen försetts med föda, först med mjölmask under sommaren – förhösten, sedan med talg fr.o.m. senhösten. År 2008 sattes fyra ungar ut vid Gysinge, året därpå fem ungar på samma plats och år 2010 tio ungar i Båtforsområdet. Såväl i Båtfors som i Gysinge skedde utsättningarna i områden där man dödat stora mängder gran och björk för att förbättra biotopen för vitryggarna. Av de fåglar som sattes ut i Gysinge fanns våren 2010 tre kvar – två hannar från år 2008 och en hona från år 2009. En av hannarna försvann snabbt, men den andre

sökte häcka med honan. På grund av att hon bara var ett år gammal bedömde man omgående att häckningen inte skulle lyckas och så skedde också. Och tyvärr försvann sedan honan spårlöst så att det våren 2011 bara fanns en ensam hane på platsen. Av de tio fåglar som sommaren 2010 sattes ut i Båtforsområdet har hittills två-tre kunnat återfinnas våren 2011, men det är möjligt att de är ganska diskreta under sitt andra år och att fler fåglar kan hittas nästa vår, här eller någon annanstans vid älven.

Ett tack till Kristoffer Stighäll, ledare för Projekt Vitryggig hackspett, samt Seppo Haavisto som läst och lämnat synpunkter på manuskriptet till denna artikel. Tack också till alla de – ingen nämnd och ingen glömd – som under åren deltagit i inventeringarna av vitryggig hackspett vid nedre Dalälven.

Litteratur

- Aulen, Gustaf* Ecology. and Distribution History of the White-backed Woodpecker *Dendrocopus leucotos* in Sweden. Sveriges lantbruksuniversitet, Institutionen för viltekologi, Raoort 14. Uppsala 1988
- Aspenberg, Per ; Forslund, Mats ; Holmstedt, Stig och Lundberg, Arne.* Natur vid nedre Dalälven. 3 Ornitologisk inventering. SNV PM 1027. Stockholm 1977.
- Carlsson, Allan och Stenberg, Ingvar.* Vitryggig hackspett (*Dendrocopus leucotos*). Biotopval och sårbarhetsanalys. Sveriges lantbruksuniversitet. Institutionen för Viltekologi. Rapport 27. Uppsala 1995.
- Fredriksson, Rickard och Tjernberg, Martin (red.).* Upplands fåglar - fåglar, människor och landskap genom 300 år. Upplands Ornitologiska Förening. Uppsala 1996.
- Haavisto, Seppo.* Projekt Vitryggig hackspett. Nedre Dalälven. Resultat av inventeringar och fältarbeten. Årliga rapporter 1985- 1991.
- Holmstedt, Stig.* Vitryggig hackspett kring Färnebofjärden. Årliga rapporter 1976- 1984.
- Holmstedt, Stig.* Projekt Vitryggig hackspett. Nedre Dalälven. Resultat av inventeringar. Årliga rapporter fr.o.m. år 1992.
- Holmstedt, Stig och Fridzen, Karl-Erik.* Nedre Dalälven - vildmark i mellansverige. LTs förlag. Stockholm 1987.
- Holmstedt, Stig.* Fåglar vid Färnebofjärden. Länsstyrelsen i Västmanlands län. Rapport 2005 nr. 9. *Naturvårdsverket.* Åtgärdsprogram för bevarande av Vitryggig hackspett och dess livsmiljöer. 2005.